

Ks. GRZEGORZ KUDLAK

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9996-7259> * grzegorz.kudlak@uw.edu.pl

Zgłoszono: 14.05.2021; recenzowano: 19.09.2021; zaakceptowano do publikacji: 07.10.2021

HIERARCHIA WARTOŚCI NIELETNICH PRZESTĘPCÓW I JEJ MOŻLIWE ZWIĄZKI Z ZACHOWANIAM I PRZESTĘPCZYMI

HIERARCHY OF VALUES OF JUVENILE OFFENDERS AND ITS POSSIBLE RELATIONSHIP WITH CRIMINAL BEHAVIOURS

Abstract

Value theory defines values as an essential, normative factor determining an individual's behavior, and superior to beliefs and attitudes. Hierarchized in a specific system, values constitute an important factor of human mental health, shaping people's attitude to the past, their ability to formulate future goals and conditioning personality development. The greater the importance of a certain value in the hierarchy, the more it affects the decisions and actions of man. In the light of the known psychological models, it seems important to analyse the possible relationship between the hierarchy of values recognized by the juveniles and their criminal behavior. This study shows significant differences in the declared hierarchy of final and instrumental values among a group of juvenile offenders detained in Juvenile Shelter and a control group of non-offender juveniles, against the norms of a particular age group. The nature and magnitude of the reported differences allows to confirm, that preference of certain values could be related with criminal behavior among youth.

Keywords: Juvenile offenders, value survey, Juvenile Shelter

Abstrakt

W teorii wartości dominuje pogląd, że są one podstawowym elementem normatywnym determinującym zachowanie jednostki i są nadrzędne wobec przekonań i postaw. Wartości uporządkowane w określony system stanowią istotny czynnik zdrowia psychicznego człowieka, warunkujący jego stosunek do przeszłości, umiejętność formułowania przyszłych celów i rozwój osobowości. Im bardziej centralne jest ich znaczenie w hierarchii, tym większy mają one wpływ na decyzje i postępowanie człowieka. W świetle znanych modeli psychologicznych istotne wydaje się zbadanie możliwego związku hierarchii wartości uznawanej przez osoby nieletnie z podejmowanymi przez nie zachowaniami przestępczymi.

czymi. W przeprowadzonych badaniach wykazano istotne różnice w deklarowanej hierarchii wartości ostatecznych i instrumentalnych między grupą nieletnich przestępców osadzonych w Schronisku dla Nieletnich a grupą kontrolną młodzieży niekaranej oraz normami dla danej grupy wiekowej. Istotne różnice w badanych grupach wykazano w wartościach ostatecznych: bezpieczeństwo rodziny, mądrość i pokój na świecie, a w wartościach instrumentalnych były to: czysty, uczciwy i posłuszny. Charakter i wielkość wykazanych różnic pozwala na potwierdzenie możliwych związków preferencji określonych wartości z podejmowaniem zachowań przestępczych wśród młodzieży.

Słowa kluczowe: nieletni przestępcy, hierarchia wartości, schronisko dla nieletnich

WPROWADZENIE

W życiu każdego człowieka kluczowym elementem jest proces wartościowania rozumiany jako sztuka wyborów tego, co cenne. P. Oleś rozumie proces wartościowania jako zespół procesów kognitywno-afektywno-motywacyjnych związanych z przeżywaniem wartości. W grupie tej mieszczą się: uznawanie wartości, uzasadnianie wartości, postrzeganie czegoś jako wartościowe, akceptowanie wartości, ocenianie, przeżywanie uczuć w związku z wartością, preferowanie wartości, a także motywacja do realizacji wartości i poczucie realizacji wartości (Oleś 1998, 7-8).

Jeden z mechanizmów wartościowania odbywa się na zasadzie klasyfikacji według osobistego odczucia przyjemności. W tym mechanizmie za wartości uznawane są przedmioty i cele związane z odczuwaniem przyjemności, w odróżnieniu od przedmiotów związanych z nieprzyjemnością. Na ten mechanizm istotny wpływ mają czynniki sytuacyjne, np. aktualny nastrój osoby, oraz własności osobowe jednostki, jako że różni ludzie w różnym stopniu mogą wiązać przyjemność z określonym działaniem, przedmiotem, sytuacją (Świda-Ziemba 1998, 10-13). Drugi mechanizm wartościowania związany jest ze zdolnościami poznawczymi, zaś klasyfikacja wartości odbywa się na podstawie kryterium „chwalebności”, czyli zgodności ze społecznie i kulturowo postrzeganą istotnością danego przedmiotu celu w kontraście do przedmiotów nieistotnych: chwalebne versus niechwalebne (Świda-Ziemba 1998, 20-24). Wartości nabywane przez człowieka od wczesnego dzieciństwa są uporządkowane i tworzą zhierarchizowany układ, czyli system wartości. Zarówno akceptacja wartości, jak i odczucie ich realizacji uzależnione są od czynników podmiotowych, sytuacyjnych oraz spostrzeganych właściwości obiektu, do którego odnosi się wartościowanie. Odnosząc swój system wartości do systemu osób z otoczenia, osoba dostrzega w procesie wartościowania podobieństwo lub odrębność, a to może dostarczać jej zadowolenia lub wprowadzać niepokój. O zintegrowanym wartościowaniu świadczy fakt zgodności ocen dotyczących stopnia akceptacji wartości, uczuć przeżywanych w związku z wartością i motywacji do realizacji wartości (Masłowski 2007, 60; Kudlak 2013, 154).

Udział w świecie wartości realizuje się poprzez ukierunkowanie zachowań w sytuacjach społecznych (*Aktualne problemy pedagogiki* 2000, 9; Rokeach 1973, 5; Dudzik i Nowak 2017, 11). Postawy reprezentują zróżnicowane przekonania w związku z przedmiotami i sytuacjami. Wartości natomiast dotyczą przekonań jednostkowych

i kierują w sposób transcendentalny celami, sądami oraz aktywnością. Wartość w tak przyjętej definicji jest modelem oceniania siebie i innych (Bielicki 1995, 111-112). Zdaniem M. Rokeacha wartości są ważniejsze od postaw, ponieważ, mając silne komponenty motywacyjne, poznawcze, emocjonalne i behawioralne, są bardziej dynamiczne.

Postawy i wartości są uważane za determinanty zachowania społecznego, jednak to wartości determinują zarówno postawy, jak i zachowanie (Matyjas 2012, 91; Dziwańska 2013, 98; Crafa, Liu i Brodeur 2019, 287; Aride i Pàmies-Pallisé 2019, 6). Mimo że jednostki dysponują większą liczbą postaw niż wartości, to wartości są narzędziem analitycznym do opisu, a także służą wyjaśnianiu podobieństw między jednostkami, grupami, narodami, kulturami (Kościuch 1984, 34). W tym podejściu wartość rozumie się jako trwałe przekonanie, że dany sposób postępowania lub ostateczny cel życia jest jednostkowo i społecznie bardziej atrakcyjny niż inne sposoby zachowania się i cele życiowe. W swojej teorii M. Rokeach dzieli wartości na instrumentalne i ostateczne. Wartość instrumentalną autor rozumie jako pojedyncze przekonanie, że dany sposób zachowania, np. odwaga, uczciwość, jest preferowany personalnie i społecznie we wszystkich sytuacjach w stosunku do wszystkich przedmiotów. Wartości ostateczne natomiast mają formę przekonania, że dany cel ostateczny egzystencji, np. zbawienie, pokój na świecie, personalnie lub społecznie wart jest walki (Rokeach 1973, 54).

Koncepcję o regulacyjnym wpływie wartości na zachowanie przedstawił również M. Kosewski (1985, 59), wychodząc z założenia, że zinterioryzowane wartości moralne kierują postępowaniem człowieka. Wartości są według niego podstawą do oceny własnej podmiotu. Czynność uznawana za wartościową dostarcza jednostce subiektywnego stanu dobrego samopoczucia i pozytywnej samooceny. Rozbieżność zachowania z wyznawanymi wartościami odczuwana jest jako przykra i stanowi bodziec do jego redukcji.

Kształtowanie się hierarchii wartości jest nierozzerwalnie związane z rozwojem moralnym jednostki. J. Piaget (1967), poddając analizie psychologicznej rozwój moralny, stwierdził, że po charakterystycznym dla dzieciństwa stadium realizmu moralnego, w okresie dorastania młodzież osiąga stadium autonomii moralnej, w którym postępowanie uniezależnia się od opinii otoczenia, natomiast wyznaczają je intencje wynikające z subiektywnej odpowiedzialności. Rozwój osobowości dokonuje się poprzez stopniowe przechodzenie od porównywania się z innymi do autonomicznej regulacji czynności poprzez odnoszenie ich do osobistych wartości (Kosewski 1985, 62; De Freitas Bissoli 2014). Wartości, a przede wszystkim ich interioryzacja, mają zatem kluczowe znaczenie dla orientacji jednostki w świecie, decydują o kierunku jej działań, wyznaczają standardy jej postępowania oraz są podstawą zachowania moralnego (Szewczuk 1988, 253; Cloonan 2007, 748).

Na związku pomiędzy systemem wartości a przestępczością zwracają uwagę m.in. J. Gierowski (1989), Z. Majchrzyk (1995), A. Wolska (1999), K. Ostrowska (2008), K. Cuervo et al. (2015). W literaturze zwraca się uwagę, że sprawcy przestępstw nie potrafią zinternalizować istniejących systemów wartości i tym samym łatwiej mogą poddawać się namowom innych osób do przekraczania norm

moralnych i prawnych (Hardy, Padilla-Walkera i Carlo 2008, 206). Przestępstwo może być również niezgodne z przejawianymi przez jednostkę wartościami, przekonaniami czy też realizowanym celem. O zachowaniu takim mowa wtedy, gdy jest ono sprzeczne ze stałymi właściwościami osobowościowymi sprawcy i wynika np. ze zmiennych psychopatologicznych czy też silnej presji pozaosobowościowych czynników sytuacyjnych (Gierowski 2011, 138).

Wewnętrzny świat aksjologiczny młodzieży jest niestabilny, niedookreślony i podatny na wielokrotne gwałtowne zmiany (Valeev i Kondratěva 2015, 362). W tym procesie kształtują się wartości ostateczne rozumiane jako cele rozwoju, stanowiące podstawę dla niższych szczebli hierarchii, gdyż właśnie wówczas formułują się wartości ostateczne i stanowią podbudowę dla niższych szczebli hierarchii – wartości instrumentalnych (Kania 2014, 130). Kryzys wartościowania, właściwy adolescentom jest związany z trudnościami w urzeczywistnianiu, wyborze oraz ocenie celów i potrzeb. Źródeł tych trudności upatruje się w rozpoczętej integracji procesu wartościowania z procesami poznawczymi, behawioralnymi i emocjonalnymi (Kozaczuk 2006, 175). Wydaje się, że zachowania przestępcze mogą być jednym ze skutków specyficznych trudności w tym okresie. W literaturze zwraca się uwagę na to, że orientacja na wartość pomaga jednostce w selekcji i ocenie swoich działań czy decydowanie o tym, co jest dobre, a co złe, co warto robić lub czego unikać (Schwartz et al. 2012; Ahmed et al. 2017; Pari i Jami 2018).

Nieletni przestępcy to grupa definiowana w polskim prawie jako osoby przed 18 rokiem życia przejawiające demoralizację, osoby, które dopuściły się czynu karnego po ukończeniu 13 roku życia a przed ukończeniem 17, w stosunku do których toczy się postępowanie, osoby, względem których zostały orzeczone środki wychowawcze lub poprawcze do ukończenia przez te osoby 21 roku życia na podstawie Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r.. W kodeksie karnym art. 10 par 1 kk nieletni to osoba, która w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończyła 17 lat. Jak zauważa J. M. Stanik (1980, 26) nieletni przestępcy różnią się od nieprzestępców poglądem na temat przestrzegania norm moralnych w społeczeństwie, jak również różnią się pod względem własnego ustosunkowania się do przekraczania przez siebie norm moralnych, co pozwala im szukać usprawiedliwienia dla swojego zachowania. Inne badania zdają się konkretyzować zależność, wskazując, że nieletnich przestępców od młodzieży niekaranej różni m.in. sposób rozumowania moralnego, mianowicie „niski poziom rozumowania moralnego sprzyja podejmowaniu zachowań przestępczych i może być traktowany jako jeden z predyktorów tego rodzaju zachowań” (Groth 2007, 204).

Wątek ten rozwijają I. Niewiadomska i J. Chwaszcz (2010), stwierdzając, na podstawie licznych badań, iż uruchomienie działań przestępczych należy traktować jako wynik działania osobowościowej orientacji wartościującej. Badaczki stwierdzają mianowicie, że „Traktowanie czynu sprzecznego z prawem w kategoriach procesu wartościowania i racjonalnego wyboru człowieka prowadzi więc do odrzucenia modelu psychopatologicznego przestępstw. To przede wszystkim sposób działania

standardów wewnętrznych decyduje o takiej selekcji celów oraz o takim zorganizowaniu posiadanych umiejętności i okoliczności zewnętrznych, które w konsekwencji prowadzą do zachowania naruszającego normy prawa karnego” (Niewiadomska i Chwaszcz 2010, 74). Przesłanek do potwierdzenia tych zależności w odniesieniu do młodocianych i dorosłych przestępców dostarczyły prowadzone dotąd badania (Gierowski et al. 2005; Gierowski et al. 2009; Gierowski i Haś 2007; Urban 1997; Urban 2000; Hołyst 1991; Hołyst 2007; Stanik 1976; Stanik 1980; Stanik 2007, 179; Fidelus 2011; Kudlak 2006; Kudlak 2010; Kudlak 2013).

W świetle dotychczasowych badań nad źródłami przestępczości młodzieży i rolę procesu wartościowania istotne wydaje się zbadanie możliwego związku hierarchii wartości uznawanych przez nieletnich przestępców z podejmowanymi przez nich zachowaniami przestępczymi. W kontekście zagadnień resocjalizacyjnych, przy założeniu, że głównym czynnikiem regulującym zachowanie i postawy nieletnich przestępców są wartości, zmiana w obszarze wartości jest konieczna dla uzyskania względnie trwałej poprawy i zmiany zachowania.

Celem niniejszej pracy i głównym problemem badawczym jest zatem określenie, czy i jak postrzeganie wartości odbiega od normy wśród nieletnich przestępców. Przyjmuje się tym samym założenie, że ewentualne różnice mogłyby wskazywać na możliwy związek hierarchii wartości z zachowaniami przestępczymi. Rozwiązanie problemu i odpowiedź na tak postawione pytanie wydają się kluczowe dla właściwego postępowania resocjalizacyjnego i wychowawczego wobec tej grupy osób.

1. METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Biorąc pod uwagę zarysowany we wprowadzeniu problem badawczy zaplanowano badania mające na celu określenie hierarchii wartości nieletnich przestępców osadzonych w schronisku dla nieletnich w porównaniu do grupy kontrolnej młodzieży niekaranej. Wartości są trwałym elementem każdej kultury (choć ich zestaw może być różny w zależności od danej kultury), pomagają człowiekowi w odkrywaniu własnej tożsamości i w budowaniu relacji z innymi ludźmi. Pomagają także w poruszaniu się w świecie społecznym i odkrywaniu praw nim rządzących. Poznając świat wartości – czy to w wymiarze indywidualnym, czy też wspólnotowym – osoba poznaje swoją tożsamość lub tożsamość grupy, jest zdolna do wnikięcia w świadomość i sposób postrzegania rzeczywistości (Żuk 2016, 92-93). Mając na uwadze, że mimo zmian kulturowych nie zmienia się znaczenie wartości, założono w badaniach, że zachodzi związek między podejmowaniem czynów zabronionych i hierarchią wartości sprawców. By zweryfikować te założenia, postawiono także hipotezę, że hierarchia wartości nieletnich przestępców różni się istotnie od postrzegania wartości w grupie kontrolnej i grupie badawczej.

Grupę badawczą stanowili wychowankowie Schroniska dla Nieletnich w Warszawie. Umieszczenie w schronisku dla nieletnich to w świetle obowiązujących przepisów to najsurowszy spośród środków, jakie można zastosować wobec nieletniego,

zanim zapadnie orzeczenie kończące postępowanie w jego sprawie. Środki wiążące się z zabranieniem nieletniego z jego środowiska można stosować wtedy, gdy inne środki okazują się niewystarczające (art. 26 u.p.n.). W doktrynie określa się je środkami zapobiegawczymi bądź tymczasowymi (Czarnecka-Działuk 2016, 5). Głównym celem i założeniem pobytu wychowanków w schronisku dla nieletnich jest readaptacja, która zakłada zmianę postaw w kierunku społecznie pożądanym, oraz zapewnienie wychowankom prawidłowego rozwoju osobowości, jak również rozbudzanie zainteresowań i motywacji. Zadania te realizowane są poprzez takie działania wychowawcze, jak: nauczanie, wychowanie, przygotowanie do zawodu, organizacja wolnego czasu. Z samego założenia schroniska dla nieletnich mogą zająć się jedynie wstępną resocjalizacją w wymienionych obszarach, szczególnie w zakresie diagnozy osobowo-poznawczej na potrzeby sądów, które, kierując się wynikami badań i ustaleniem stopnia demoralizacji, podejmują decyzje o dalszych losach wychowanków: czy skierować ich do zakładu poprawczego w celu dalszej resocjalizacji, czy zastosować inne oddziaływania wychowawcze, czy profilaktyczne (Graca i Dziużyński 2014, 33).

Badania własne przeprowadzono w 2017 roku na grupie 40 nieletnich przestępców, mężczyzn w wieku od 15 do 16 lat, uczniów 1 i 2 klasy gimnazjum, przebywających w jednym ze schronisk dla nieletnich, na terenie Warszawy – grupa badawcza, zwana dalej SdN. Grupę kontrolną stanowili niekarani chłopcy w wieku od 15 do 16 lat uczęszczający do klas 1 i 2 jednego z warszawskich gimnazjów 39 osób = grupa kontrolna, zwana dalej Gimnazjum. Grupa kontrolna składała się z osób wcześniej nie karanych, o co pytano w kwestionariuszu, który wypełniali badani podczas badań.

Obie grupy przebadano za pomocą kwestionariusza Skali Wartości M. Rokeacha w polskiej adaptacji Pawła Brzozowskiego. Skala ta bada hierarchię 18 wartości ostatecznych i 18 wartości instrumentalnych, to znaczy specyficzny układ rang i ważności nadawanych dwóm uniwersalnym zestawom wartości dotyczących ostatecznych celów życia – wartości ostatecznych oraz własnych najbardziej pożądanых postaw – wartości instrumentalnych.

Wyniki obu grup porównano za pomocą testu dla dwóch prób niezależnych U Manna-Whitneya, przy założonym poziomie istotności statystycznej $p \leq 0,05$. Jako miarę tendencji środkowej do prezentacji wyników przyjęto medianę. Wyniki porównano również z normami dla analogicznej grupy wiekowej (uczniowie szkolni, chłopcy, próba 489 osób) obliczonymi w polskiej adaptacji Skali Wartości M. Rokeacha (Brzozowski 1989). Obliczenia statystyczne wykonano za pomocą programu Statistica 13 StatSoft.

2. PRZEDSTAWIENIE WYNIKÓW BADAŃ

Dla zobrazowania przeciętnej hierarchii wartości ostatecznych w badanych grupach wyniki kwestionariusza uśredniono za pomocą mediany rang i ułożono w kolejności rosnącej według odpowiedzi nieletnich przestępców z grupy SdN. Wyniki odniesiono następnie do mediany w grupie kontrolnej oraz do prze-

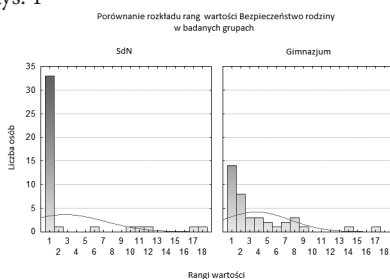
ciętnych rang określonych w normie dla tej grupy wiekowej (uczniowie szkolni, chłopcy, próba 489 osób). Opisane wyniki są zaprezentowane w tabeli 1.

Tabela 1. Przeciętna hierarchia wartości ostatecznych w grupie SdN w odniesieniu do grupy kontrolnej Gimnazjum i norm wiekowych wg P. Brzozowskiego (1989).

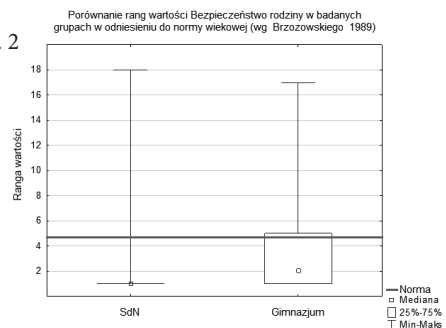
WARTOŚCI OSTATECZNE	Mediana rang SdN n = 40	Mediana rang Gimnazjum n = 39	Poziom istotności p różnicy	Norma w grupie wiekowej
Bezpieczeństwo rodziny	1	2	0,002*	4,32
Wolność	3,5	6	0,163	4,59
Prawdziwa przyjaźń	5,5	6	0,224	8,7
Szczęście	6	5	0,209	2,27
Dojrzała miłość	7	9	0,175	9,09
Poczucie własnej godności	8	9	0,421	9,73
Mądrość	9	7	0,037*	6,1
Dostatnie życie	10	11	0,121	12,92
Równowaga wewnętrzna	10	11	0,069	9,9
Przyjemność	11	10	0,796	13,62
Poczucie dokonania	11,5	12	0,774	12,38
Pokój na świecie	11,5	7	0,038*	5,59
Zbawienie	11,5	13	0,285	5,36
Równość	12	12	0,615	10,5
Życie pełne wrażeń	12	12	0,382	13,36
Uznanie społeczne	13,5	14	0,643	13,4
Bezpieczeństwo narodowe	14	11	0,084	5,23
Świat piękna	15	14	0,766	14,52

Zaprezentowanie w tabeli 1 wyniki wskazują, że wartości ostateczne najwyżej cenione przez chłopców z grupy SdN to bezpieczeństwo rodziny, wolność i prawdziwa przyjaźń, natomiast najniżej cenią oni uznanie społeczne, bezpieczeństwo narodowe oraz świat piękna. Porównanie z grupą kontrolną wskazuje, iż hierarchia wartości ostatecznych chłopców z SdN różni się istotnie od ich rówieśników z grupy kontrolnej pozycją bezpieczeństwa rodziny, mądrości i pokoju na świecie. Bezpieczeństwo rodziny w grupie SdN cenione jest wyżej niż w grupie kontrolnej, natomiast mniej ceniona jest mądrość oraz pokój na świecie. Charakter tych różnic obrazują szczegółowo poniższe rysunki.

Rys. 1

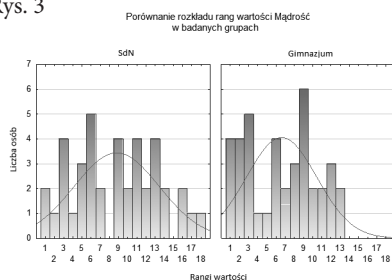

Rys. 2

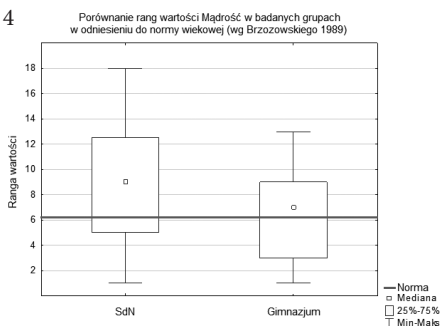

Histogram rozkładu rang bezpieczeństwa rodziny i zabezpieczenie rodziny przed napaścią jako wartości w grupie SdN w porównaniu do Gimnazjum pokazuje wyraźne różnice por. rysunek 1. W SdN chłopcy niemal jednogłośnie wskazywali zabezpieczenie rodziny jako najważniejszą, priorytetową wartość w życiu, podczas gdy uczniowie z grupy kontrolnej wskazywali tę wartość na wielu różnych miejscach. W przypadku chłopców z grupy SdN bezpieczeństwo może jawić się jako wartość przez pryzmat poczucia zagrożenia wynikającego zarówno z faktu osadzenia w schronisku, z dala od rodziny, jak też wynikać z ich poprzednich doświadczeń: przemocy, zagrożeń fizycznych, również ze strony świata przestępczego. Nieletni przestępcy, którzy często pochodzą z rodzin dysfunkcyjnych, nierzadko przejmują obowiązki i rolę dorosłych opiekunów, co może dodatkowo przekładać się na ich zwiększone poczucie odpowiedzialności za najbliższych.

Rys. 3

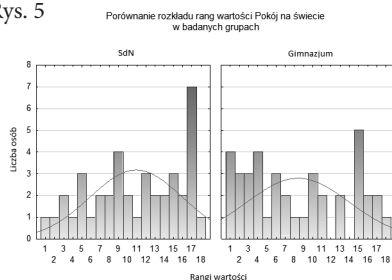

Rys. 4

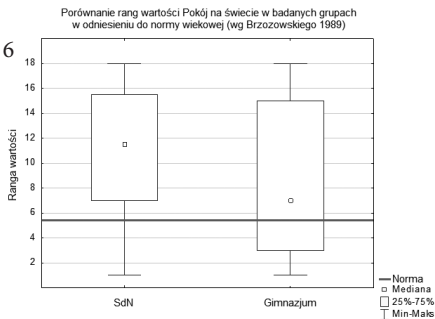

Odwrotne zależności obserwuje się na histogramie wartości mądrość, określonej w Skali M. Rokeacha jako dojrzałe rozumienie życia (rysunek 3). Chłopcy z SdN plasują tę wartość na wielu różnych poziomach, obejmując całą skalę, podczas gdy osoby z grupy Gimnazjum częściej umieszczają ją na wyższych poziomach skali, będąc jednocześnie bliżej normy wiekowej. Chłopcy z SdN cenią mądrość przeciętnie niż niż w grupie normalizacyjnej (rysunek 4). Może się to wiązać z mniejszą pozycją tej wartości związanej potocznie z edukacją i rozwojem intelektualnym w rodzinach pochodzenia czy środowisku SdN. Młodzież z grupy Gimnazjum ma szansę doświadczać w większym stopniu pozytywnego przykładu rodziców, opiekunów i otoczenia, jak też doświadczać wsparcia nakierowanego na rozwój intelektualny, dojrzałość czy osiągnięcia szkolne. Czynniki te mogą wpływać na ich postrzeganie mądrości i dojrzałości jako cel wart starań.

Rys. 5

Rys. 6

Podobna, choć trudniejsza do uchwycenia zależność występuje w przypadku wartości pokój na świecie, rozumianej jako świat wolny od wojen i konfliktów (rysunek 5). Osoby z grupy Gimnazjum cenią tę wartość w równomiernie zróżnicowany sposób, podczas gdy duża grupa chłopców z SdN plasuje ją na przedostatniej, 17. pozycji. Temat pokoju na świecie dla młodzieży doświadczającej rzeczywistości schroniska, a wcześniej także trudnych warunków życiowych, czy kontaktującej się ze środowiskami przestępczymi, gdzie zwykle decyduje prawo silniejszego, może być zagadnieniem abstrakcyjnym. Być może dlatego właśnie chłopcy z SdN cenią je w o wiele mniejszym stopniu niż Gimnazjum oraz niżej, niż podaje norma wiekowa (rysunek 6).

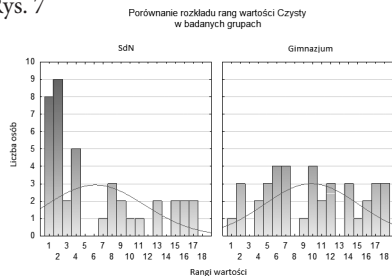
Dla zobrazowania przeciętnej hierarchii wartości instrumentalnych w badanych grupach wyniki kwestionariusza uśredniono za pomocą mediany rang i ułożono w kolejności rosnącej według odpowiedzi nieletnich przestępców z SdN. Wyniki odniesiono następnie do mediany w grupie kontrolnej oraz do przeciętnych rang określonych w normie dla tej grupy wiekowej (uczniowie szkolni, chłopcy, próba 489 osób). Istotność różnic między grupą badawczą i kontrolną obliczono za pomocą testu U Manna-Whitneya. Opisane zestawienie prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Przeciętna hierarchia wartości instrumentalnych w grupie SdN w odniesieniu do grupy kontrolnej Gimnazjum i norm wiekowych wg P. Brzozowskiego (1989).

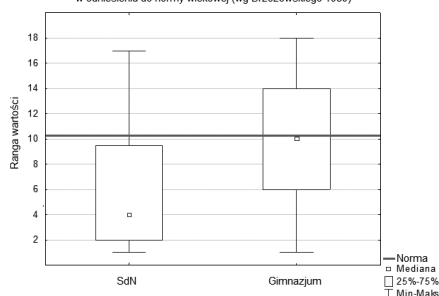
WARTOŚCI INSTRUMENTALNE	Mediana rang SdN n = 40	Mediana rang Gimnazjum n = 39	Poziom istotności p różnicy	Norma w grupie wiekowej
Kochający	3	5	0,398	6,88
Ambitny	4	6	0,774	7,18
Czysty	4	10	0,001*	10,08
Obdarzony wyobraźnią	6	9	0,052	11,36
Niezależny	7	11	0,415	6,66
Odpowiedzialny	8	6	0,988	6,29
Intelektualista	9	8	0,351	8,44
Odważny	9,5	9	0,426	7,05
Logiczny	10	10	0,781	9,17
Wybaczający	10	10	0,479	11,98
O szerokich horyzontach	10,5	14	0,212	11,09
Opanowany	10,5	10	0,973	9,96
Pomocny	10,5	8	0,078	9,5
Uprzejmy	11	9	0,303	9,97
Pogodny	12	9	0,063	10,72
Uczciwy	12	7	0,018*	5,86
Uzdolniony	12,5	14	0,377	11,81
Posłuszny	14	16	0,003*	15,86

Zaprezentowanie w tabeli 2 wyniki wskazują, że wartości instrumentalne najwyżej cenione przez chłopców z SdN to: kochający, ambitny i czysty, natomiast najniżej cenią oni wartości: uczciwy, uzdolniony i posłuszny. Porównanie z grupą kontrolną wskazuje, iż hierarchia wartości instrumentalnych chłopców z SdN różni się istotnie od ich rówieśników przebywających na wolności pozycją wartości czysty, uczciwy i posłuszny. Wartość czysty oraz posłuszny w grupie SdN cenione jest wyżej niż w grupie kontrolnej, natomiast mniej ceniona jest wartość uczciwy. Charakter tych różnic obrazują szczegółowo poniższe rysunki.

Rys. 7

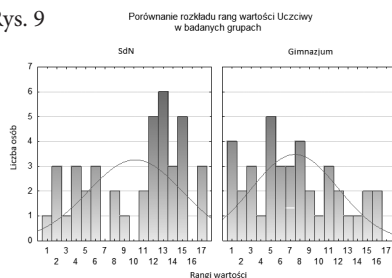

Rys. 8

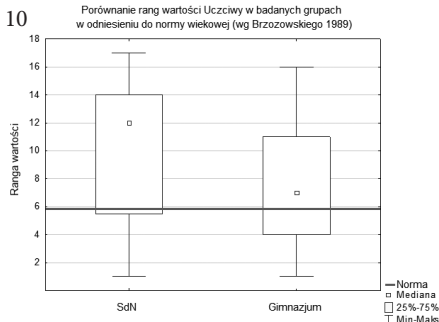

Wartość czysty, czyli zadbany, schludny, jest w grupie SdN ceniona znacznie wyżej zarówno w odniesieniu do grupy Gimnazjum, jak i normy wiekowej (rysunki 7 i 8). Wysokie, a co za tym idzie bardziej centralne położenie tej wartości w hierarchii u nieletnich przestępców osadzonych w schronisku dla młodzieży może świadczyć o ich większym skupieniu na dbałości o wygląd i higienę, związanym z rygorystycznym podejściem do higieny osobistej i codziennym sprawdzaniem czystości przez opiekunów w schronisku.

Rys. 9

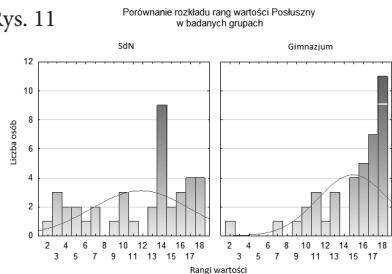

Rys. 10

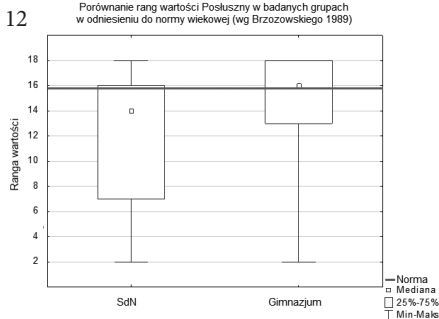

Uczciwość, rozumiana jako niezdolność do oszustwa, szczerłość, prawdomówność, ceniona jest przez nieletnich przestępców istotnie niżej niż w grupie kontrolnej i według normy grupowej (rysunki 9 i 10). Wynik ten wydaje się bezpośrednio korespondować z sytuacją badanych osadzonych w schronisku dla nieletnich na skutek przestępstw, a więc zachowań nieuczciwych i niezgodnych z prawem, takich, jak kradzieże, rozboje czy posiadanie narkotyków. Wydaje się więc, że sposób postępowania badanych przestępców znajduje bezpośrednie odbicie w deklarowanej przez nich hierarchii wartości instrumentalnych.

Rys. 11

Rys. 12

Odwrotna różnica występuje w preferencji wartości posłuszny, wypełniający polecenia, pełny szacunku, która w grupie SdN ceniona jest istotnie wyżej niż w Gimnazjum czy wg normy dla tej grupy wiekowej (rysunki 11 i 12). Posłuszeństwo może mieć duże znaczenie w kontekście sytuacji uwięzienia nieletnich przestępców w schronisku dla nieletnich. Tym samym fakt, iż jest ono w tej grupie cenione istotnie wyżej niż u rówieśników na wolności czy w normie wiekowej może świadczyć o istotnym wpływie oddziaływań prowadzonych w schronisku w stosunku do wychowanków (Kudlak 2019, 266-277). Jednocześnie w zestawieniu z poprzednim wynikiem zachodzi ryzyko, że potencjalna poprawa zachowania wychowanków schroniska dla nieletnich może wynikać bardziej z ich chęci podporządkowania się zasadom panującym w schronisku niż ze zinternalizowanej potrzeby uczciwego działania. Osoby z grupy Gimnazjum przeciwnie – są bardziej skłonne do nieposłuszeństwa, jednak wydaje się, że uczciwość, szczerść i prawdomówność jest dla nich ważna nawet bez zewnętrznego wpływu.

3. OMÓWIENIE WYNIKÓW

Aktualne próby diagnozowania mechanizmów prowadzących do naruszania standardów prawnych w zmieniających się warunkach kulturowych i społecznych w oparciu o ugruntowane w nauce teorie kryminologiczne wydaje się niewystarczająca. Ma to związek ze zmieniającymi się motywami podejmowania działań przestępczych (coraz częściej te motywy są nie do końca jasne), coraz bardziej wyrafinowanych form, jak i długofalowych skutków (doświadczanych w wymiarze indywidualnym i społecznym) po stronie ofiar (*Przestępczość* 2020, 7). Jak pokazują najnowsze badania, obniża się wiek inicjacji przestępczej i jednocześnie rośnie brutalizacja czynów przestępczych popełnianych przez nieletnich (Majchrzyk 2001; Drzewiecki 2016; Noszczyk-Bernasiewicz 2016; *Przestępczość* 2020). Wyniki badań wskazują, że nie tylko zaburzenia osobowości sprawców są źródłem zachowań brutalnych i agresywnych. Wśród innych czynników powodujących u młodzieży te zachowania wymienia się: nowe relacje społeczne, warunki ekonomiczne, jak i zmieniające się wartości i zasady moralne. Te czynniki mają wpływ na życie młodzieży (brak pracy i perspektyw, poszerzający się obszar biedy czy też przekonanie, że przestępstwo, nawet brutalne, może być sposobem na życie) i mogą generować zachowania agresywne (Paprzycki 2000, 194). Zmieniające się warunki społeczne i kulturowe inicjują podejmowanie badań i poszukiwanie obszarów, z którymi związane są zachowania przestępcze. Takim kierunkiem badań jest poszukiwanie związku hierarchii wartości z zachowaniami przestępczymi (Krajewski 1987; Raboteg-Šarić et al. 1997; Kucharewicz, Roszkowska i Trepka-Starosta 2012; Florczykiewicz 2016; Férriz, Sobral Fernández i Gómez Fragueta. 2018; Singh i Punia 2018).

Podsumowując wyniki badania hierarchii wartości ostatecznych w grupie nieletnich przestępców osadzonych w schronisku dla nieletnich, stwierdzono, iż wartościami najwyższej cenionymi są bezpieczeństwo rodziny, wolność i prawdziwa

przyjaźń, natomiast cenionymi najniżej odpowiednio: uznanie społeczne, bezpieczeństwo narodowe oraz świat piękna. Wyniki te wydają się częściowo korespondować z preferencjami określonymi przez I. Niewiadomską i J. Chwaszcz (2010) dla osób dorosłych niedostosowanych społecznie. Badaczki stwierdziły, iż w zakresie wartości ostatecznych osoby te szczególnie nisko cenią wartości związane z poszukiwaniem sensu własnego życia poprzez odniesienie do transcendencji (zbawienia) oraz dotyczące jakości relacji interpersonalnych: prawdziwa przyjaźń, dojrzała miłość, uznanie społeczne (Niewiadomska i Chwaszcz 2010, 68). Analogiczne zależności dla młodzieży niedostosowanej społecznie przedstawił L. Pytko (1980, 105). W badanej grupie SdN właściwość ta wydaje się potwierdzać jedynie w stosunkowo niskiej preferencji wartości uznanie społeczne (ranga 13,5), przeczy jej natomiast wysoka preferencja wartości prawdziwa przyjaźń (ranga 5,5) oraz umiejscowienie wartości dojrzała miłość i zbawienie w pobliżu środka skali (rangi odpowiednio 7 i 11,5). Wyniki te mogą świadczyć o tym, iż w przypadku nieletnich przestępców brak zainteresowania jakością relacji czy sensem życia, właściwy dla osób niedostosowanych społecznie, nie ujawnia się jeszcze zbyt wyraźnie w przestrzeni wartości, a co za tym idzie można wnioskować o dużych szansach resocjalizacyjnych w tej grupie.

Badanie hierarchii wartości instrumentalnych w badanej grupie sugeruje, iż wartości najwyżej cenione przez chłopców z SdN to: kochający, ambitny i czysty, natomiast cenione najniżej są wartości: uczciwy, uzdolniony i posłuszny. Wyniki te można odnieść do preferencji dla osób niedostosowanych społecznie I. Niewiadomskiej i J. Chwaszcz (2010). Badaczki wykazały, iż osoby te szczególnie wysoko cenią wartości związane z samowystarczalnością (niezależny, odważny), zaś znacząco niżej te oparte na kooperacji interpersonalnej (uczciwy, odpowiedzialny, uprzejmy, pogodny). W badanej grupie wydaje się potwierdzać niska preferencja dla wartości związanych z funkcjonowaniem w grupie (niska pozycja wartości uczciwy, pogodny i uprzejmy, rangi odpowiednio 12, 12 i 11). Jednak położenie wartości niezależny, odpowiedzialny i odważny w środku hierarchii wartości (rangi odpowiednio 7, 8 i 9,5) wydaje się nie potwierdzać w tej grupie nastawienia na samowystarczalność obserwowanego u dorosłych niedostosowanych społecznie. Również wysoka pozycja wartości kochający (ranga 3), znacząco wyższa niż w normie dla grupy wiekowej (ranga 6,88) może świadczyć o braku takiego nastawienia w badanej grupie. Wynik ten może sugerować, iż w hierarchii wartości nieletnich przestępców osadzonych w schronisku zaznacza się wprawdzie niska preferencja celów związanych z poprawnym funkcjonowaniem w grupie społecznej, jednak brak też tu wyraźnych tendencji asocjalnych, wręcz przeciwnie, zaznacza się nastawienie na bliskie relacje interpersonalne (por. wysoka pozycja wartości prawdziwa przyjaźń).

Porównując wyniki badanej grupy z grupą kontrolną, można stwierdzić, że deklarowana hierarchia wartości badanych nieletnich przestępców różni się istotnie od grupy kontrolnej w zakresie trzech wartości ostatecznych i trzech instru-

mentalnych. Nieletni przestępcy wyżej cenili bezpieczeństwo rodziny, zaś niżej mądrość i pokój na świecie. W zakresie wartości instrumentalnych wyżej cenili oni wartość czysty, oraz posłuszny, niżej zaś wartość uczciwy.

W kontekście poszukiwania możliwych związków hierarchii wartości z zachowaniami przestępczymi przy założeniu ich wzajemnego wpływu szczególnie istotne wydają się zaobserwowane znaczące różnice w preferencji wartości instrumentalnych: posłuszny i uczciwy. Większe znaczenie posłuszeństwa i niższe uczciwości wśród wychowanków schroniska dla nieletnich w porównaniu do grupy kontrolnej może być związane z mniej dojrzałym systemem wartości wśród nieletnich przestępców. Porównując do grupy niekaranych, chłopcy z SdN mogą być mniej skłonni do uczciwego postępowania wynikającego z uwewnętrznienia i przyjęcia tej wartości jako osobistego, cenionego standardu zachowania, nawet przy braku zewnętrznej kontroli. Jednoczesna preferencja posłuszeństwa, jako bardziej pożądanego wzorca zachowań, niż u młodzieży niekaranej może potwierdzać tym samym tendencję do mniej autonomicznej regulacji postępowania w badanej grupie i większej podatności na wpływy. Ten rodzaj zależności świadczyć też może o mniejszej dojrzałości chłopców z SdN (Kosewski 1985. 62). Dodatkowo warto zauważyć, że według badań przeprowadzonych przez J. Kucharewicz, A. Roszkowską i J. Trepkę-Starostę (2012, 251) nieletni przestępcy, którzy za najważniejsze w hierarchii wartości instrumentalnych uznali bycie posłusznym, zostali zakwalifikowani do typu „kryminologiczno-agresywnych”. Uzyskanie podobnego wyniku w badanej grupie SdN może potwierdzać związek preferencji w zakresie tej wartości z zachowaniami przestępczymi.

Również różnica zaobserwowana w preferencji wartości czysty może mieć pewien związek z omawianą tendencją do zewnątrzsterowności badanych nieletnich przestępców przy założeniu, że wartość ta jest wśród nich ceniona wyżej pod wpływem oddziaływań personelu i odpowiedzi na oczekiwania związane ze specyficznymi regułami życia schroniska. Innej przesłanki do interpretacji tej różnicy dostarcza porównanie do badań J. Kucharewicz, A. Roszkowskiej i J. Trepki-Starosty (2012, 252), które stwierdziły, iż nieletni przestępcy, którzy za najważniejsze w hierarchii wartości instrumentalnych uznali bycie czystym, zostali zakwalifikowani do typu „psychopatyczno-odwetowych”. W takim przypadku preferencja dotycząca tej wartości może mieć również potencjalny związek z zachowaniami przestępczymi czy specyficznymi cechami osobowości. Autorki wspomnianego opracowania zwracają uwagę, że większość wartości istotnych dla badanych sprawców przestępstw ma charakter życzeniowy, nieadekwatny do ich zachowań, co może się przejawiać tym, że konkretne zachowanie przestępcze może być motywowane w sposób sprzeczny z deklarowanymi przez nieletnich wartościami i przekonaniami. Po drugie, zachowania przestępcze mogą wynikać z silnej presji czynników sytuacyjnych, czego potwierdzeniem może być fakt popełnienia czynu w grupie – ze szczególnym uwzględnieniem efektu facylitacji oraz mechanizmów mających wpływ na ujednolicenie zachowań współdziałających osób (Kucharewicz, Roszkowska i Trepka-Starosta 2012,

254). Istotne wydaje się również zwrócenie uwagi na to, o czym pisze J. M. Stanik (1980, 26), że nieletni przestępcy różnią się od nieprzestępców sposobem przestrzegania norm moralnych w społeczeństwie, jak również pod względem własnego ustosunkowania się do przekraczania przez siebie norm moralnych, co pozwala im szukać usprawiedliwienia dla swojego zachowania.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione wyniki zdają się potwierdzać hipotezę badawczą o istnieniu znaczących różnic w hierarchii wartości między nieletnimi przestępcami i młodzieżą niekaraną. Różnice te wykazują pewne podobieństwa do analogicznych badań prowadzonych na młodzieży i osobach dorosłych niedostosowanych społecznie. Wyniki zdają się jednocześnie potwierdzać przytaczane we wprowadzeniu założenia I. Niewiadomskiej i J. Chwaszcz (2010) o prawdopodobnym kluczowym znaczeniu procesów wartościowania dla zjawiska przestępczości nieletnich (Niewiadomska i Chwaszcz 2010, 74).

Warto zaznaczyć, że otrzymane wyniki rodzą potrzebę głębszych badań nad możliwym znaczeniem hierarchii wartości w regulacji zachowań przestępczych wśród nieletnich przestępców. Założenie, że funkcjonowanie człowieka ulega trwałemu przeobrażeniu, dopiero gdy zmiana ulega preferencja związanych z nim wartości, przekonuje także o ważności uwzględniania perspektywy wartości w planowaniu efektywnej resocjalizacji i wychowania. Trudności w wartościowaniu powiązane są z zachowaniami ryzykownymi, takimi jak: alkoholizowanie się, narkotyzowanie, wagarowanie itp. (Terzian, Andrews i Anderson Moore 2011, 2; Oesterle et al. 2004; D'Amico et al. 2005). Umiejętność oceny aksjologicznej i przyjmowanie wartości prospołecznych wymieniane są zaś na równi z więziami z rodziną, praktykami religijnymi, zainteresowaniem karierą szkolną jako czynnik chroniący przed karierą przestępczą i demoralizacją (Zajączkowski 2002, 51).

Internalizacja systemu wartości jest wynikiem procesu identyfikacji z osobami znaczącymi lub z atrakcyjną grupą. Należy więc postulować, by do pracy z młodzieżą niedostosowaną włączać młodzież reprezentującą pozytywne wzory zachowań, posiadającą system wartości akceptowanych społecznie. Wydaje się również, że oddziaływanie bezpośrednio na przestrzeń wartości poprzez odpowiednie formy pracy terapeutycznej i resocjalizacyjnej, a także działania edukacyjne może okazać się kluczowe dla trwałej zmiany w zakresie unikania czynów zabronionych przez badanych nieletnich przestępców w przyszłości (Szkodny i Kaczor-Szkodny 2018, 89; Opozda-Suder i Ostafińska-Molik 2020, 117). Może to także zabezpieczyć młodych ludzi w przyszłości przed podejmowaniem działań ryzykownych, np. w grupach rówieśniczych, które na tym etapie rozwoju stanowią nieodłączny element rozwojowy jednostki (Terzian, Andrews i Anderson Moore 2011, 2; Peret-Drażewska 2017, 147).

BIBLIOGRAFIA:

- Ahmed, Bashir et al. 2017. Impact of tinnitus perception on psychological distress in male and female tinnitus patients. *Foundation University Journal of Psychology*, 1(1), 1-26.
- Aktualne problemy pedagogiki resocjalizacyjnej i patologii społecznej*, red. Franciszek Kozaczuk i Mieczysław Radochoński. 2000. Rzeszów: Wydawnictwo WSP.
- Arde, Othmane i Maria-del-Mar Pàmies-Pallisé. 2019. From Values to Behavior: Proposition of an Integrating Model. *Sustainability*, 11, 6170.
- Bielicki, Eugeniusz. 1995. *Młodociani przestępcy: ich wartości i orientacja wartościująca*. Bydgoszcz: WSP.
- Bielicki, Eugeniusz. 1995. *Młodociani przestępcy: ich wartości i orientacja wartościująca*. Bydgoszcz: WSP.
- Brzozowski, Paweł. 1989. *Skala Wartości SW: polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha: podręcznik*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Cloonan, Michèle V. 2007. The Moral Imperative to Preserve. *In Library Trends*, 55 (3), 746-755.
- Crafa, Daina, Joanna Q. Liu i Mathieu B. Brodeur. 2019. Social Values and Determinants of Cultural Fit in Quebec: The Roles of Ancestry, Linguistic Group, and Mental Health. *Frontiers in psychology*, 10, 287.
- Cuervoa, Keren et al. 2015. Characteristics of young offenders depending on the type of crime. *Psychosocial Intervention*, 24, 9-15.
- Czarnecka-Działuk, Beata. 2016. *Stosowanie umieszczenia nieletniego w schronisku w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Grabowski przeciwko Polsce (Wyrok z 30 czerwca 2015 r., Izba (Seksja IV), skarga nr 57722/12)*. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- D'Amico, Elizabeth et al. 2005. Processing linking adolescent problems to substance use problems in late young adulthood. *Journal of Studies on Alcohol*, 66, 766-775.
- De Freitas Bissoli, Michelle. 2014. Development of children's personality: the role of early childhood education. *Psicologia em Estudo*, 19 (4), 587-597.
- Drzewiecki, Paweł. 2016. Zjawisko przestępczości nieletnich w Polsce. *O Bezpieczeństwie i Obronności*, 2(2), 78-96.
- Dudzik, Iwona i Sylwia Nowak. 2017. Rola wartości w życiu współczesnego człowieka. Na podstawie przeprowadzonych badań własnych. W: *Wartości etyczne współczesnego człowieka*, red. Iwona Dudzik, Barbara Czuba i Krzysztof Rejman, 9-22. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej.
- Dziwańska, Kinga. 2013. Wartości cenione przez młodzież – wybrane uwarunkowania społeczno-kulturowe. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 7, 96-112.
- Férriz, Laura, Romeral Jorge Sobral Fernández i José Antonio Gómez Fragueta. 2018. Moral reasoning in adolescent offenders: A meta-analytic review. *Psicothema*, 30 (3), 289-294.

- Fidelus, Anna. 2011. System wartości dziewcząt przestępczych i nie przestępczych. W: *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, red. Irena Pospiszyl i Renata Szczepanik, 79-98. Łódź: Wydawnictwo Akademi Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Florczykiewicz, Janina. 2016. Interpretacja wartości i norm społecznych przez młodzież – analiza porównawcza. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 35(2), 249-266.
- Gierowski Józef K. et al. 2009. Modele przestępczego zachowania nieletnich dziewcząt i chłopców. W: *Przestępczość nieletnich*, red. Bożena Gulla i Małgorzata Wysocka-Pleczyk, 51-68. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gierowski, Józef K. 2011. Diagnoza procesów motywacyjnych – nowe wyzwania i niewykorzystane możliwości psychologii sądowej. *Chowanna*, 2, 131-158.
- Gierowski, Józef K. et al. 2005. Osobowość, relacje społeczne i motywacja nieletnich sprawców zabójstw działających indywidualnie i w grupie. W: *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, red. Jan M. Stanik i Leszek Woszczek, 169-185. Katowice, Wydawnictwo UŚ.
- Gierowski, Józef K. i Agnieszka Haś. 2007. Konfiguracja czynników ryzyka, wybrane cechy osobowości i funkcjonowanie nieletnich w zakładzie poprawczym. W: *Psychospołeczne uwarunkowania i mechanizmy kryminogenezy a zachowania paraprzestępcze i przestępcze*, red. Jan M. Stanik, 189-207. Warszawa: Komandor.
- Gierowski, Józef M. 1989. *Motywacja zabójstw*. Kraków: Wydawnictwo AM.
- Graca, Tadeusz i Krzysztof Dziurzyński. 2014. *Schronisko dla Nieletnich i Zakład Poprawczy dla Dziewcząt w Falenicy 1959-2014. Monografia placówki*. Józefów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej.
- Groth, Jarosław. 2007. Rozumowanie moralne nieletnich przestępców. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 69 (3), 191-205.
- Hardy, Sam A., Laura M. Padilla-Walkera i Gustavo Carlo. 2008. Parenting dimensions and adolescents' internalisation of moral values. *Journal of Moral Education*, 37 (2), 205-223.
- Hołyst, Brunon. 1991. *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Hołyst, Brunon. 2007. *Kryminologia*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis.
- Kania, Sławomir. 2014. Nauczanie filozofii w szkole jako profilaktyka niedostosowania społecznego młodzieży. W: *Ważne sprawy naszych uczniów*, red. Dorothea Kowalska i Urszula Strzelczyk-Raduli, 126-138. Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Kosewski, Marek. 1985. *Ludzie w sytuacji pokusy i upokorzenia*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Kościuch, Jan. 1984. *Hierarchie wartości w nerwicach i psychoterapii oraz ich zmiany pod wpływem psychoterapii*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

- Kozaczuk, Franciszek. 2006. *Wartości i postawy nieletnich w różnych stadiach wykształcenia społecznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Krajewski, Krzysztof. 1987. Koncepcja podkultury przemocy a wyjaśnianie przestępczości agresywnej. *Archiwum Kryminologii*, 14, 7-42.
- Kucharewicz, Joanna, Agnieszka Roszkowska i Justyna Trepka-Starosta. 2012. Hierarchia wartości a uczestnictwo w podkulturze przestępczej na przykładzie nastoletnich sprawców przestępstw. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 2 (82), 245-256.
- Kudlak, Grzegorz. 2006. Postawy wartościujące i system wartości u więźniów. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 51, 89-106.
- Kudlak, Grzegorz. 2010. Trudności w wartościowaniu u więźniów uzależnionych od środków odurzających podejmujących terapię uzależnień. W: *Resocjalizacja od tradycji do współczesności. Wybrane konteksty*, red. Renata Małgorzata Ilńska i Joanna Cichła, 255-270. Głogów: Netprojekt: Artur Królak.
- Kudlak, Grzegorz. 2013. Wpływ terapii uzależnień w warunkach więziennych na bezpieczeństwo emocjonalne skazanych. W: *Zewnętrzne i wewnętrzne aspekty bezpieczeństwa indywidualnego i zbiorowego*, red. Jolanta Lipińska-Lokś, Grażyna Miłkowska i Anna Napadło-Kuczera, 151-164. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Kudlak, Grzegorz. 2019. Działania profilaktyczne wobec młodzieży zagrożonej agresją i przestępczością – inspiracje do działań rozwojowych na przykładzie Schroniska dla Nieletnich Warszawa Okęcie. W: *Agresja w szkole*, red. Maria Libiszowska-Żółtkowska i Krystyna Ostrowska, 266-277. Warszawa: Difin.
- Majchrzyk, Zdzisław. 1995. *Motywacje zabójczyń. Alkohol i przemoc w rodzinie*. Warszawa: Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.
- Majchrzyk, Zdzisław. 2001. *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Masłowski, Andrzej. 2007. Osobowościowe korelaty kryzysu w wartościowaniu. *Studia z Psychologii w KUL*, 14, 57-71.
- Niewiadomska, Iwona i Joanna Chwaszcz. 2010. *Jak skutecznie zapobiegać karierze przestępczej?* Lublin: KUL.
- Noszczyk-Bernasiewicz, Monika. 2016. Demoralizacja i czyny karalne wśród nieletnich – dynamika i rozmiary. *Resocjalizacja Polska*, 11, 145-162.
- Oesterle, Sabrina et al. 2004. Adolescent heavy episodic drinking trajectories and health in young adulthood. *Journal of Studies on Alcohol*, 65(2), 204-212.
- Oleś, Piotr. 1998. *Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu: Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Opozda-Suder, Sylwia i Barbara Ostafińska-Molik. 2020. Aksjologiczny kontekst procesu dewiacji zachowania u dorastających. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 39 (4) 39 (4), 117-137.
- Ostrowska, Krystyna. 2008. *Psychologia resocjalizacyjna: w kierunku nowej specjalności psychologii: dla studentów psychologii, pedagogiki, resocjalizacji, prawa, pracy socjalnej*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.

- Paprzycki, Lech K. 2002. [Rec.] Zdzisław Majchrzyk, „Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstwa: analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych”, Warszawa 2001. *Palestra*, 46(1-2), 188-195.
- Pari, Gulnaz i Humaira Jami. 2018. Correlates of Value-orientation among Adolescents: Role of Internet Addiction and Demographic Variables. *Foundation University Journal of Psychology*, 3(1), 1-28.
- Peret-Drażewska, Paulina. 2017. Rzyzyko jako element stylu życia współczesnej młodzieży. Ujęcie teoretyczno-empiryczne. *Studia Edukacyjne*, 45, 139-152.
- Piaget, Jean. 1967. *Rozwój ocen moralnych*, tłum. Tamara Kołakowska. Warszawa: PWN.
- Przestępczość – resocjalizacja – profilaktyka. Współczesne aspekty*, red. Beata Zienkiewicz. 2020. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Pytko, Lesław. 1980. *Wykształcenie, wolność i przygoda jako centralne kategorie aksjologiczne młodzieży przestępczej*. Warszawa: IPSiR.
- Raboteg-Šarić, Zora et al. 1997. A study of values among adolescents: assessing terminal and instrumental value systems and orientations Druš. *Istraž. Zagreb*, 6 (32), 775-785.
- Rokeach, Milton. 1973. *The nature of human values*. Nowy York: The Free Press.
- Schwartz, Shalom H. et al. 2012. Redefining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103, 663-688.
- Singh, Bhal i Vandana Punia. 2018. Role of Value Based Education in Reducing Juvenile Delinquency at School Level. *International journal of education and applied sciences*, 9(3), 229-232.
- Stanik, Jan M. 1976. *Psychologiczne problemy agresji młodocianych w warunkach dyscyplinarnej izolacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Stanik, Jan M. 1980. *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Stanik, Jan M. 2007. Diagnostowanie niedostosowania społecznego i asocjalności. W: *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, red. Jan M. Stanik i Bronisław Urban, 179-180. Warszawa: PWN.
- Szewczuk, Włodzimierz. 1988. *Sumienie. Studium psychologiczne*. Warszawa: KiW.
- Szkodny, Wojciech i Paulina M. Kaczor-Szkodny. 2018. Wybrane aspekty zachowań ryzykownych wśród młodzieży. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, 24 (4), 234-240.
- Świda-Ziemba, Halina. 1998. *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewiętnastych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Terzian, Mary A., Kristine M. Andrews i Kristin Anderson Moore. 2011. Preventing Multiple Risky Behaviors among Adolescents. Seven Strategies. *Child Trends*, 24, 1-12.
- Urban, Bronisław. 1997. *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, Bronisław. 2000. *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. Dz.U. 1982 nr 35 poz. 228.
- Valeev, Agzam A. i Irina G. Kondrat'eva. 2015. Axiological Approach to the Development of Students' Intercultural Competences by Foreign Language Means. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 191, 361-365.
- Wolska, Anna. 1999. *Zabójcy – studium psychologiczne*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Zajączkowski, Krzysztof. 2002. *Profilaktyka uzależnień a wartości: przewodnik dla rodziców i wychowawców*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Żuk, Grzegorz. 2016. *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.